

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р. НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА»

Десятиріччя тому в Україні вперше вийшов у світ науковий часопис, що згодом став періодичним виданням міжнародного масштабу, яке користується авторитетом і науковою популярністю вчених України та далекого і близького зарубіжжя. Репрезентувавши себе в 2000 р. як видання Інституту історії України НАНУ, Науково-дослідного інституту селянства, Наукового товариства істориків-аграрників, з ініціативи Черкаського тоді ще державного університету імені Богдана Хмельницького, воно консолідувало навколо себе найяскравіших представників української наукової інтелігенції, яка продуктивно, конструктивно та цілеспрямовано висвітлює аграрну історію України. Статті розміщені в «Українському селянинові», як зауважив директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В.А. Смолій, «...є вагомим внеском у консолідацію селянознавчих досліджень, піднесення суспільного інтересу до проблем українського села та дослідження аграрної історії» [1, 2].

Нині часопис отримав наукове визнання не лише на теренах нашої держави, але і далеко за її межами. Власне це підтверджують не лише публікації науковців з Росії, Білорусії, але й наявність журналу, причому всіх номерів видань (на січень 2011 року — їх нараховується 12), у бібліотеці Гарвардського університету. За словами А.Г. Морозова, наукова громадськість Гарвардського університету вважає «...видання “Український селянин” найбільш змістовним сучасним часописом, який висвітлює всі сторінки життя українського селянства» [1, 3].

Тому не дивним є висвітлення на сторінках видання однієї з найактуальніших подій другої половини ХІХ ст., що відіграла вагому роль в економічному та політичному становищі селянства і краю загалом, — селянської реформи 1861 р.

Традиційно достатньо різноманітною сюжетно є проблематика Великої реформи 1861 р. на шпальтах видання. Вчених, які спеціалізуються у цій сфері, цікавить досить широкий спектр питань: передумови для її проведення, початок підготовки реформи, її обговорення в різних соціальних колах тогочасного суспільства, революційні бунти селянства, організація та діяльність різноманітних комісій, особливості реалізації реформи в різних регіонах царської Росії та інше. Своєрідним поштовхом для публікацій матеріалів, що стосувалися Великої реформи, було відзначення 140-річчя з часу її проведення. З огляду на важливість події, історики-аграрники Черкаського тоді ще державного університету імені Богдана Хмельницького, зініціювали проведення наукової конференції «Велика реформа 1861 р.», що, власне і знайшло своє відображення у другому номері «Українського селянина».

Нове осмислення українськими істориками Великої реформи 1861 р. виявилось не лише у кількісних, але і в якісних показниках. Його характерними проявами стали: розширення тематичного поля, посилення документальної і теоретичної основи авторських викладів, показ позитивних та негативних оцінок і підходів українських, радянських та зарубіжних вчених щодо розгляду питань, пов'язаних із реформою. О.П. Ресент наголосив на різноманітності підходів щодо висвітлення різних сторін реалізації селянської реформи в різних регіонах царської Росії та України [2, 6–11]. Аналізуючи напрацювання авторитетних спеціалістів у цій галузі, він звернув увагу на вектори протистояння між окремими групами сільського населення та процес диференціації, що викликав концентрацію земельних угідь у руках заможних селян та появу куркулів-банкирів [2, 7].

Закликаючи наукову громадськість до подальшого вивчення впливу селянської реформи 1861 р., вчений звернувся до малодосліджених проблем, які потребують або нового дослідження, або переосмислення з нових наукових позицій: з'ясування причин конкретних виявів і наслідків аграрного перенаселення, що викликали масову еміграцію українців за кордон; визначення причин провалу реформи; визначення конкретного впливу реформи на розвиток сільськогосподарського виробництва та соціальних змін на селі, та ряду інших питань.

Закономірним є звернення науковців до причин, що викликали селянську реформу. В.М. Шевченко розкриваючи ці питання, зауважив, що дана реформа була викликана об'єктивними та суб'єктивними причинами, що слугували відправним мотивом для перебудови в царській Росії [3]. Аналізуючи ситуацію в світі, автор підкреслив, що економічні, політичні трансформації та поступовий перехід до ринкової економіки розвинених країн Європи продемонстрували втрату Російською державою провідних позицій на європейському політичному небосхилі. І це було однією з вагомих причин проведення ряду реформ, серед яких чільне місце належить скасуванню кріпосного права, які ставили за мету часткову реформацію існуючого суспільства. Незважаючи на незавершеність реформи, підірвану економіку поміщицьких господарств, частина яких не змогла адаптуватися та перебудуватися на нові економічні рейки, царська Росія поступово утверджувала нову ринкову економіку, яка набрала обертів з 80-х рр. XIX ст.

В епіцентрі дослідницької уваги опинилися і освітні аспекти реформи 1861 р. З огляду на це, слід відмітити наукові розробки А.І. Кузьмінського та Т.В. Тронько [4; 5]. А.І. Кузьмінський, аналізуючи основні аспекти реформи на прикладі Лівобережної України, підкреслив, що «до відміни кріпосного права усі проекти реформи освіти — і не тільки освіти — йшли «на вітер»... Завершення реформи системи освіти, як і проведення решти буржуазних реформ раніше за відміну кріпосного права, яке було основним гальмом економічного, соціального і культурного розвитку країни, було принципово неможливим», [4, 12]. Доля шкільної реформи, як і доля всіх інших перетворень 1860-х рр., залежала не лише від того, коли буде вирішене «селянське питання», а й від того, як воно буде вирішене.

Вплив селянської реформи на стан освіти в царській Росії досліджувала Т.В. Тронько. Вона звернула увагу на те, що внаслідок «великих реформ»

змінилося правове і соціально-економічне становище окремих верств населення. Ліквідація станової замкненості духовенства, поширення ідеї про емансипацію жінок призвели до реформування жіночої освіти [5, 105]. Жіночі гімназії, за висновком Т. Тронько, започатковані Міністерством народної освіти і Маріїнським відомством в епоху «великих реформ», з кожним роком набували популярності завдяки їх організаційним засадам: всестановості та відкритості виховання [5, 102].

В.В. Гоцуляк, розглядаючи історіософський та джерелознавчий аспект селянської реформи 1861 р., дійшов висновку, що її здійснення в Україні засвідчило всю неорганічність соціонормативної діяльності щодо цілого селянського організму, оскільки моральна його зрілість не збігалась з існуючим державним і навіть суспільним устроєм [6, 20]. Це підкреслюється різними точками зору на проблему трактування суспільних проблем села: маргінальним характером українських наукових досліджень, пов'язаних з різними аспектами проблеми «село і суспільство»; марксистсько-радянським підходом, що ґрунтується на класово-ідеологічних засадах; загальносвітовому, європейському підході до цієї проблеми, на якому наголошує О.П. Реєнт [6, 21–22]. В руслі останньої тенденції слід інтегрувати весь можливий джерельний матеріал для його втілення у працях з селянства як зразка інтелектуальних знань людського духу. Історіософський аспект вивчення реформи 1861 р., за підсумком історика, повинен включати три головних аспекти: ідейно-змістовний, інституційний та людський [6, 18–25].

Питання соціального статусу, ментальності, змін у свідомості тих, кому безпосередньо була адресована реформа — селян, проаналізована Ю. Присяжнюком [7]. Науковець наголосив на суперечностях між суспільно-історичною сутністю «емансипації» 1861 р. та характером її сприйняття хліборобським загалом, які зумовили не тільки «значні моральні шкоди», а й великі матеріальні збитки. І лише через певний проміжок часу, поступово у ментальність селян почне проникати потяг до інноваційних ініціатив [7, 95]. Щодо сприйняття і оцінки селянином довгоочікуваної волі, то, — наголошує автор, — «... вона була на загал негативною, оскільки особисте звільнення та одержана під викуп земля морально-психологічно не компенсували йому душевних страждань, які спричинилися наступаючими проблемами» [7, 96].

І.В. Звірко́вський, аналізуючи тенденції розвитку селянства, стверджував, що реформа виступала відправною точкою до початку ряду інших реформ та нововведень у царській Росії [8]. Адже основне її завдання, за визначенням науковця, — підри́в законодавчих бар'єрів, які установив старий порядок між різними соціальними групами, було виконано [8, 76]. Скасування кріпацтва покінчило з фундаментальною розбіжністю між тими, хто був особисто вільними і кріпосними. Реформа принесла своєрідний прогрес: втрачене дворянством було придбане іншими соціальними групами; розпочалося піднесення середніх класів; селяни отримували ряд громадянських прав тощо. Особливо позитивний результат реформа принесла в галузі освіти, — підкреслив науковець [8, 76].

Роль і місце соціальних прошарків у проведенні реформи з'ясовано В.В. Опанасенко. Дворянський стан Чернігівської губернії ініціював відкриття

комітету в Чернігові для створення проекту положення про покращення побуту залежних від поміщиків селян [9, 40]. На підставі аналізу архівних матеріалів, журналів засідань комітету науковець довів, що кожне питання всебічно обговорювалося, висловлювалися різні думки та пропозиції. Проте оголошення Маніфесту та «Положень...» зробило селянина формально вільним [9, 43].

Л.Ю. Беренштейн наголосив на соціальних аспектах аграрних відносин у Східній Україні [10]. Реформа 1861 р., — за висновком дослідника, — сприяла багатьом позитивним змінам у тогочасному українському суспільстві: створила умови для розвитку товарного селянського господарства; зніщувала впровадження у сільськогосподарське виробництво нових технологій; активізувала освітню діяльність в Україні [10, 62–64]. Скасування кріпосного права стало початковим кроком, своєрідним поштовхом до модернізації Російської імперії, що стимулювало, активізацію суспільно-політичного руху [10, 64].

Селянська реформа 1861 р. розпочала процес структурування селянства і формування ринкових відносин, поставила перед українською суспільно-політичною думкою питання про зміну наукової парадигми, — вважає В.В. Ігнатенко [11]. Науковець підкреслив, що реформа 1861 р. мала опосередкований вплив на еволюцію української суспільно-політичної думки. Саме ця подія зумовила заміну народницького напрямку української політичної думки еволюційним [11, 74].

В епіцентрі дослідницької уваги на сторінках часопису опинилися питання адміністративно-територіальних змін та управлінського апарату під час проведення та після реформи 1861 р. Вплив селянської реформи на зміни в адміністративно-територіальному устрої українських земель в складі Російської імперії дослідив О.В. Андрущук [12]. Автор проаналізував правову базу та порядок створення волості як основної ланки адміністративно-територіального поділу. Структура, порядок утворення та повноваження управлінських органів цього рівня визначалися статтями 69, 93–100 «Положення». Автор констатує, що на кінець 1861 р. в Україні було завершено фінансування волостей та формування їх управлінського апарату [12, 59].

Розбудову системи управління селянським станом з'ясував А.В. Ващенко [13]. Він довів, що селянське самоврядування мало дворівневу структуру. Це зумовлювалося ускладненням господарського і суспільного життя селян та спробою їхнього поступового включення до державної системи управління, середня ланка якої базувалася на адміністративно-територіальному принципі [13, 69].

Роль мирових посередників у реалізації законодавчих змін на селі під час проведення реформи 1861 р. висвітлив В.В. Бондар [14]. Дослідник проаналізував висвітлення в сучасній вітчизняній історичній літературі впливу на проведення реформи суб'єктивного фактору. Зокрема, йдеться про вплив діячів інституту мирових посередників на реалізацію аграрних перетворень на місцях.

Новою для часопису виявилася проблематика життєдіяльності реформаторів, які відіграли вирішальну роль у проведенні реформи. М.М. Верховський своєю статтею започаткував цей напрямок на сторінках «Українського селянина» [15].

Вплив реформи на поширення ідей кооперації розкрито І.А. Фаренієм [16]. Кооперативне будівництво, яке започаткувалося в результаті реформи 1861 р., на його думку, не дало очікуваних результатів. З'ясовуючи причини цього, науковець апелює до відсутності соціально-економічних умов, необхідних для поширення ідей кооперації в середовищі селянства та неготовності робітничого класу чітко усвідомити свої соціальні інтереси та способи їх задоволення [16, 107–108]. Проте 90-ті роки XIX ст. вже переконливо довели життєздатність кооперативних форм економічної діяльності, що було одним із об'єктивних соціально-економічних наслідків «Великої реформи 1861 р.».

Зростання інтересу до реформи викликало і зініціювало наукові дослідження щодо переосмислення місця та ролі поміщиків у реформі 1861 р. Н.Р. Темірова висвітила погляди дореволюційних авторів на місце поміщиків в аграрному секторі у 1861–1917 рр. [17]. Дослідниця стверджує, що, незважаючи на розмаїття поглядів дворянських авторів (Х. Петров, В. Іонов, О. Антонович, П. Маслов та інші), їх об'єднує прагнення підтримати й зберегти приватне землеволодіння дворян [17, 19]. Радикальні погляди на розв'язання аграрного питання в Росії були притаманні прибічникам марксистської ідеології (В.І. Ленін, О.В. Пешехонов) [17, 20]. Альтернативу аграрного розвитку села вони вбачали у поширенні класової боротьби, започаткувавши у такий спосіб негативну оцінку поміщицького господарства, яка стала нормою для радянської історіографії. Представники ліберального напрямку, (М.П. Огановський, В.З. Святловський, П.І. Лященко, довели необгрунтованість гіпертрофованого уявлення дворян про «оскудення», показали, що внаслідок ринкового перерозподілу земельної власності відбувався процес диференціації станів, а також звернули увагу на інформаційні можливості видання «Матеріали по статистике движения землевладения в России» [17, 22]. Отже, переконує Н.Р. Темірова, — думка про необхідність усунення великого поміщицького господарства виникла в силу об'єктивних причин і знайшла своє реальне втілення у Великій реформі. Проте погляди щодо її реалізації були різні [17, 22].

Значну наукову цінність мають публікації, в яких висвітлено вивчення селянської реформи 1861 р. науковими осередками та історичними школами. Цим питанням, зокрема присвячено статтю О.З. Медалієвої [18]. дослідниця підкреслює, що праці членів історичного товариства Нестора-Літописця в кінці XIX — на початку XX ст. становлять наукову цінність, розширюють і доповнюють наявний історичний матеріал, а тому заслуговують на особливу увагу з боку сучасних істориків.

Традиційним є блок публікацій, що стосуються регіональних аспектів проведення селянської реформи 1861 р. Зокрема, її особливості на території Волині на шпальтах «Українського селянина», досліджено Г.Т. Панишко, С.А. Шульгою та П.С. Олешко [19; 20; 21]. П.С. Олешко розкрито особливості проведення аграрних перетворень на Волині, які були зумовлені відмінностями економічного, соціального та політичного характеру [20, 39]. Враховуючи наявність польського елемента в краї, реформування аграрного сектору було розпочате урядом у 1847–1848 рр. Інвентарними правилами, які були покладені в

основу документів реформи 1861 р. Внаслідок польського повстання 1863 р., було видано маніфест, який проголосив усіх селян вільними. Виходячи з цього, селяни отримали обмежену можливість до економічної свободи, що і вплинуло на подальший розвиток аграрного сектора економіки краю [20, 39].

Г.Т. Панишко охарактеризовано фактори і умови, що були створені суспільно-політичною ситуацією та царським урядом у пореформений період, для переходу земельних наділів у руки російського дворянства, чиновництва та буржуазії з рук українських, польсько-українських та іноземних громадян, що проживали на території Волинської губернії [19, 43–47].

У контексті впливу реформи на різні групи населення заслуговує на увагу дослідження С.А. Шульги про роль і значення чеських колоністів та німецьких поселень на території Волині. Автором доведено, що користуючись досконалішими знаряддями обробітку землі, маючи пільги при сплаті податків, скориставшись законодавчим обмеженням польського землеволодіння внаслідок повстання 1863 р., німецькі та чеські колоністи активно запроваджували нові елементи в агрокультурі Волинського краю та сприяли його прогресивному розвитку.

Порушуючи питання міграції населення внаслідок царських реформ 60–70-х рр. XIX ст., слід звернутися до наукового доробку Т.Д. Крамарчук [21]. Обезземелення значної частини українського населення, на думку дослідниці, призвело до зростання кількості мігрантів до східних регіонів імперії, а також Башкирії [22, 80]. Наголошуючи на проблематичності вирахування кількості переселених, науковець звертає увагу на складність соціально-економічного становища переселенців, що було зумовлено рядом причин: мізерній допомозі держави переселенцям; невиправданості сподівань землеробів на «дешеву землю»; спекуляцією; нерівномірністю розселення переселенців на території Башкирії (більшість осіла на зручних для хліборобства землях); обмеженість права власності на землю, придбану переселенцем за допомогою кредиту Селянського банку; фінансова залежність від місцевих шахраїв. Проте для економічного розвитку південного Приуралля активне аграрне заселення відіграло важливу роль, оскільки стимулювало продуктивні сили та стимулювало економічний розвиток регіону.

Оглядом питання селянської реформи висвітлено у ряді публікацій, присвячених різним питанням економічного, політичного та соціального розвитку українських земель у другій половині XIX століття Н.Р. Темірової, А.М. Шатохіна, О.А. Бундак, В.М. Мельниченка, М.А. Якименка тощо [23]. Це зумовлено економічною періодизацією розвитку не лише України, але і Росії загалом. Адже реформи 60–70-х рр. XIX ст. виступали вихідним моментом щодо наступного етапу — етапу поступового відмирання і занепаду феодального соціально-економічного укладу та поступовим формуванням нових індустріальних відносин у всіх сферах соціально-економічного життя на теренах Росії та підвладних територіях. Інтерес до проблематики Великої реформи зберігається і нині, що власне засвідчує можливість подальшого наукового пошуку.

1. *Смолій В.А.* Науковому товариству істориків аграрників // Історико-аграрні обрії. — 2010. — № 20.
2. *Реснт О.П.* Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX — початку XX століття (стан наукової розробки) // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
3. *Шевченко В.М.* Деякі думки з приводу реформи 1861 р. // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
4. *Кузьмінський А.І.* Основні аспекти реформи 1861 р. // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
5. *Трощко Т.В.* Зміни в організації шкільної середньої освіти в Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
6. *Гоцуляк В.В.* Реформа 1861 р. в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
7. *Присяжнюк Ю.П.* «Емансипація» 1861 р. очима пересічного хлібороба // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
8. *Звірківський І.В.* Тенденції соціального розвитку селянства Російської імперії в пореформений період // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
9. *Опанасенко В.В.* Місце дворянського стану в Чернігівській губернії в проведенні земельної реформи 1861 року // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
10. *Бернштейн Л.Ю.* Соціальні аспекти аграрних відносин в Східній Україні в другій половині XIX століття // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
11. *Ігнатенко В.В.* Вплив реформи 1861 р. на формування української суспільно-політичної думки в другій половині XIX століття // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
12. *Андрощук О.В.* Вплив реформи 1861 р. на зміни в адміністративно-територіальному устрої українських земель у складі Російської імперії // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
13. *Ващенко А.В.* Розбудова органів селянського самоврядування (законодавчий аспект) // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
14. *Бондар В.В.* Суб'єктивний фактор проведення реформи 1861 р. в українському селі: історіографія проблеми // Український селянин: Зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. С.В. Кульчицький. — Черкаси, 2008. — Вип. 11.

15. *Верховський М.М.* Особистості в реформі 1861 р. // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
16. *Фареній І.А.* Вплив селянської реформи 1861 р. на поширення ідей кооперації // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
17. *Темірова Н.Р.* Місце поміщиків в аграрному секторі в 1861–1917 рр.: погляд дореволюційних авторів // Український селянин: Зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. С.В. Кульчицький. — Черкаси, 2002. — Вип. 6.
18. *Медалиєва О.З.* Вивчення проблем історії селянської реформи 1861 р. членами історичного товариства Нестора-Літописця в кінці XIX — на початку XX ст. // Український селянин: Зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Відп. ред. С.В. Кульчицький. — Черкаси, 2002. — Вип. 6.
19. *Панишко Г.Т.* Еволюція великого землеволодіння на Волині у другій половині XIX ст. // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
20. *Олешко П.С.* особливості аграрного реформування 50–60-х рр. XIX ст. на Волині // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
21. *Шульга С.А.* Аграрна реформа 1861 року та колонізація Волині // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
22. *Крамарчук Т.Д.* Переселення українського селянства до Південного Уралу у пореформений період // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.
23. *Темірова Н.Р.* До питання про стосунки поміщиків і селян у пореформений період // Український селянин: Збірник наукових праць / За ред. А.Г. Морозова. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. — Вип. 2.; *Шатохін А.М.* Селянське питання у соціологічній думці Росії та України у після-реформений період // Там само; *Бундак О.А.* Становлення індустріальних відносин у волинському селі у пореформений період // Там само; *Мельниченко В.В.* Основні соціальні групи сільського населення Правобережної України в середині XIX ст. (порівняльний аналіз) // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства: Зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України; Науково-дослідний інститут селянства; Відп. ред. С.В. Кульчицький. — Черкаси, 2000. — Вип. 1; *Якименко М.А.* Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861–1917) // Там само. — 2001. — Вип. 3.